

МЕЖДУ СЕНЧЕСТАТА ИКОНОМИКА И ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО – 'ТРЕТИЯТ СЕКТОР' В БЪЛГАРИЯ

Стефан Ем. НИКОЛОВ –
д-р, ст. н. с. в Института по социология – БАН

Доклад, представен на кръглата маса "*Глобализация, евроинтеграция и устойчиво регионално развитие*", София, 28 май 2003 г.

Нашите предци едва ли са познавали термина "гражданско общество", но това не им попречва да изградят през XIX в. такива самоподдържащи се и независими граждански структури, които имат главната заслуга за оцеляването на българската идентичност и самосъзнание. Самобитното българско гражданско общество, родено в условията на чуждо политическо, икономическо и духовно господство, изведе българите от тъмата на робството, еманципира тяхната православна църква и спомогна за зараждането на новата българска държавност след цели пет столетия забрава. Българските читалища, църковните и училищните настоятелства, манастирски ефории, еснафите с техните лонджи, регулиращи социално-икономическите отношения на занаятчиите от даден бранш – всичко това са специфични форми на социална организация, които изиграват решаваща роля за развитието на българското самосъзнание въпреки двойния натиск – от турските господари и гръцкия клир, за замогването на българските производители и търговци, за самоуправлението на собствените дела. Тази българска гражданска инициатива, проявена най-ярко в будните подбалкански градчета, преживя своето историческо изпитание и утвърждаване с църковните борби и появата на Българската Екзархия – първата сериозна заявка за стремежа към свобода и независимост. Феноменът "гражданско общество" в поробена България далеч надхвърля рамките и мащабите на робското ежедневие и извежда от забравената рая – чието родово название е почти изличено до към края на XVIII в. – личности, които биха направили чест на всеки икономически, политически и интелектуален елит в бурно развиваща се по капиталистически път Европа. Българското гражданско общество, задушавано в тесните рамки на загниващата Османска империя, разполага с огромен потенциал за развитие. Поради своята природа и предназначение то е кръвно свързано с еволюционния, просветителски път за постигане на национално освобождение и държавен суверенитет. Независимо от това и въпреки смъртната заплаха за себе си, преодолявайки съмненията и възраженията, то се поставя почти изцяло в услуга на революционния импулс от април 1876 г. и на последвалата Руско-турска война. Адаптирани към условията на османското управление, тези граждански структури се оказаха неподготвени и неадекватни в коренно променените условия на независимото Царство, изискващи друг тип организация, стил и дори темпо на работа и дейност. И въпреки че твърде бързо наваксват изоставането спрямо Европа – без да губят своята национална идентичност и специфика – периодът от края на XIX в. до 1944 г. се оказва недостатъчен за техния ръст и укрепване. Нека не забравяме, че разорението и националната катастрофа след войните 1912-1918 г., както и размириците през първата половина на 20-те години, присъединяването към Оста през 1941 г. и борбата с партизанското движение впоследствие /когато редица граждански и обществени организации са поставени извън закона като свързани с англо-американската "плутокрация", болшевизма и други "вражески" идеологии/ нанасят тежки, непоправими удари върху демократичния граждански сектор, от които той не успява да се съвземе. Комунистическата диктатура продължава и задъл-

бочава преследването на гражданската инициатива, като забранява – този път като "фашистки" – дори организации, които са били в опозиция и са страдали и при предишния режим. Право на съществуване получават само организации, които вписват като първа точка в уставите си "борбата за окончателната победа на комунизма". И това се отнася дори и за филателни и нумизматични дружества, които при нормални други условия са много далеч от политиката. Почти до 1989 г. България бе сред тези комунистически страни, които яростно не допускаха разпространението на "заразата" на буржоазната демокрация. Ако изключим крайности като "културната революция" в Китай и режима на Енвер Ходжа в Албания, едва ли има други страни, където контролът на комунистическата партия над поведението, професионалната дейност, художественото и академическото творчество на интелигенцията достига най-хипертрофирани измерения както в България. Ако някой се стремеше да направи кариера в изкуството или науката, той задължително трябваше да стане член на комунистическата партия или да влезе в не по-малко привилегирован клуб на "безпартийните комунисти"¹. В условията на тоталитарното общество се създаваше видимост за масово участие на гражданите в осъществяването на социалното управление – нека си припомним, че съгласно резултатите от мащабното ЕСИ "Градът и селото" (1986 г.) около 97% от българското население беше "обхванато" от поне една от петте основни политически организации в страната – ОФ, ДКМС, профсъюзите, и в по-малка степен – управляващата партия БКП и нейния "съюзник", БЗНС. В това отношение България далеч изпреварваше всички други т. нар. "социалистически" страни и вероятно е достойна да бъде включена в Книгата на рекордите "Гинес" (вж. по-подр. Николов, 1988а, б). На практика, дори изборите, спечелвани неизменно от спуснатите отгоре поединично за всеки избирателен район кандидати с внушително мнозинство, доближаващо се до 100%, не бяха нищо повече освен подигравка с правото на избор, а съществените решения за бъдещето на страната и конкретната административна единица се вземаха дори не от т. нар. "изборни органи на държавната власт" – Народното събрание и народните съвети – а от съответните партийни комитети под зоркия надзор на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП. За мнозина българи това официално лицемерие доведе до трайно нежелание да се ангажират по какъвто и да било начин с участие в управлението и в обществения живот. Така не само бе притъпена характерната за българите готовност за участие, взаимопомощ и съвместни действия, но и задълго бе предпоставено тяхното подозрително и враждебно отношение към всички форми на "обществена" активност.

1. *Закъснялото развитие на гражданското общество в България.*

В първите години след промяната от 1989-90 г. основната форма на гражданско участие у нас бе възможно най-анонимната – митингите. Високият процент на участие в първите след десетилетия демократични избори започна да спада със засилване на разочарованието от липсата на реални, видими и бързи положителни изменения в живота им. През последните години особено в местните избори се наблюдава рязък спад на участие-

¹ Дори Православната църква, исторически и традиционно подчинена на светските власти, сякаш се превърна в част от *номенклатурата*: нито един член на висшия клир не би могъл да бъде избран без одобрението на съответните органи на управляващата комунистическа партия. Още през 1949 г. в официална църковна публикация комунистическият режим се описва като "изискване на християнското съзнание и християнската социална душевност" (Пенов, 1949: 137) – твърдение, което никога не би могло да се чуе от устата на полски католически архиепископ. Едновременно, в страната премина вълна от изфабрикувани процеси срещу католически и евангелистки свещеници, обвинени, че са "агенти на световния империализъм", шпиони на ЦРУ и т. н. Сред религиозните дейци, разстреляни или загинали в трудовите лагери, не липсваха и православни, но главно редови попове – считаният за най-голям бунтар екзарх Стефан бе заточен в с. Баня. Властите дълбоко проникнаха и в ислямските Съвети на попечителите и управителните органи на второто по разпространение вероизповедание в страната.

то. В местните избори през 1999г. взеха участие малко повече от половината – 54,2% – от избирателите, което показва спад с малко повече от 1% в сравнение с предшестващите местни избори през 1995 г. (55,4%), като особено силен отлив се наблюдаваше в традиционно политически активните след 1989 г. големи градове. Прогнозите за избирателната активност на предстоящите през есента на настоящата 2003 г. поредни местни избори са доста по-песимистични. Това нередко води до проваляне особено на частични избори и оспорване на резултатите при разлика от по няколко гласа в съда. На този фон несъмнено впечатление прави навлизането на различни типове граждански сдружения в общественения живот особено на местно равнище. Макар и бавно и трудно, по този начин си пробива път един образец на масово участие във формирането на политиката, характерен за страните с развита демокрация.

Закъснялото, в сравнение с повечето централноевропейски страни, развитие на гражданската инициатива в България, е резултат също от неблагоприятното съчетание на някои исторически фактори, общи за Югоизточна Европа (Балканите). Съчетанието между митологизацията и екстернализацията поражда особена политическа култура, която в най-голяма степен изпуска реалностите на икономическата изостаналост и демонстрира политическа ирелевантност. Изопачените представи за "света наоколо" често затормозяват обществения прогрес и стесняват перспективите за развитие. При тези обстоятелства, самото понятие гражданско общество се оказва нещо непонятно, чуждо и подозрително, което води до монополизация на властта от политическите и други елити. Тези ограничени градски елити се облягат изцяло на държавата за кариерата и доходите си, господстват над широките, главно полуграмотни селски маси, за които политиката с нейните сложни процедури е нещо далечно, неподлежащо на обяснение с традиционните критерии на аграрната общност и може би дори ненужно (вж. за повече подробности Рудометов, Николов, 1999).

Въпреки всичко, даже в България, макар и бавно и в ограничен мащаб, гражданското общество завоюва позиции. Още му предстои да измине дълъг път докато израсне до равнището на истински партньор и коректив на държавата. Най-важен източник на гражданското общество е така нареченият *Трети сектор*² – *нестопанските неправителствени организации*. С цел да представят непосредствено наблюдаем и лесно идентифицируем обект, повечето автори съсредоточават вниманието си на тези организации, които представляват само един, макар и много важен, аспект на този обширен, сложен и хетерогенен клас явления и сектор. Според нас, само малка част от пъстрия свят на гражданското общество се съхранява чрез този редукиционен подход, но за целите на този труд, имайки предвид ограниченото време и място, ние не намираме причини да го отхвърляме при цялата му условност. Основната част от нестопанските организации у нас бе основана и се развива в течение на последните 10-15 години. Ако вземем предвид, първо, все по-нарастващия брой неправителствени организации и все по-голямото им разнообразие, второ, забележимото увеличаване на броя на българските граждани с най-разнообразен социално-икономически статус, въввлечени в организационен живот, и, трето, усъвършенстването на законодателната и институционалната рамка, защитаваща и стимулираща съществуването и активността на гражданските нестопански организации, тяхната жизнеспособност като минимални условия, то ние сме в състояние да направим извода, че е налице значителен прогрес в развитието на гражданското общество в България. Същевременно то, напълно неизбежно, е наследило много от недостатъците, характеризиращи обществото изобщо. Както е естествено в централизирано общество, фондациите и другите нестопански организации започнаха да възникват преди всичко в столицата и в много случаи това бе процес на реформиране на съществуващите при предишния режим така наречени обществени организации, фондации и фондове, при което многобройните

² Известно терминологично недоразумение се получава поради факта, че в икономиката под "трети сектор" се разбира сектора на услугите – но това според нас е преодолимо.

бивши щатни и нещатни сътрудници станаха основен източник за тези "преродени" структури. За съжаление, този персонал донесе със себе си също и своя начин на мислене, който е твърде далеч от духа на мисионерството и гражданския дълг. По такъв начин, те компрометираха посрещнатото и така със съмнения и скепсис "ново" начало. Напълно очевидна е нерадостната тенденция както към бюрократизация на уязвимите граждански структури, така и паразитната безпомощност при отсъствие на чуждестранни "грантове". Едва съвсем напоследък може да се наблюдава качествено ново явление – самоорганизация на местно равнище – която внушава осъзнаване на собствените интереси и потребности и преодоляване на насаждения десетилетия подред стереотип да очакват всички решения и спасението да дойде "отгоре", от центъра.

От друга страна, това ни помага да преодолеем безкритичното възприемане на произхождащите главно от западната изследователска литература, политически дейци и кръговете на чуждестранните донори представи за природата на нестопанските организации и така наречения Трети сектор като цяло, и възприемани като нищо по-малко от архетип и индикатор за развитието на гражданското общество. Осмислянето на основните неолиберални възприятия за гражданските нестопански организации, като имаме предвид емпиричните данни за България, има няколко емпирични и теоретически последствия. Първо, и най-очевидно, примерът с гражданските нестопански организации в България сякаш илюстрира няколко значими проблема, които ни заставят да се съмняваме в смисъла на прилагането на сурови количествени данни като за броя на организациите и за гражданите, участващи в техните дейности като мяра за развитието на гражданското общество. Пряката корелация между размера и разнообразието на организациите от Третия сектор, от една страна, и развитието на гражданското общество, от друга, напълно игнорира такива теми като личните мотиви, намерения, съществуващите структури, които стимулират – или обратно, ограничават – гражданските инициативи изобщо или в специфични сфери. Противно на ентузиазма на неолибералите, трябва да кажем, че природата на човека не познава никаква вродена "екзистенциална" воля за включване в колективни дейности без непосредствена връзка с техните лични потребности или интереси. Второ, необходимо е реалистично да се преоценят взаимоотношенията между гражданските организации и държавата, особено възможностите на тези организации да служат като ограничител, предотвратяващ злоупотребите и монополизма на държавата. Подобна роля трябва да включва в себе си ефективни средства за достъп до процеса за приемане на решения, които при съществуващата днес квази-корпоративна форма на управление в България почти напълно отсъстват. Нещо повече – там, където такъв достъп съществува, това най-често е резултат от лични връзки, както и от твърде неясните и ненадеждни граници между недържавната и държавната сфери, тъй като много често държавните служачи, преподавателите или изследователите, намиращи се на бюджетна издръжка, формират нестопански организации с единствена цел да кандидатстват за финансиране за отделни проекти, просто защото по такъв начин вероятността да получат подкрепа е много по-голяма. По такъв начин, може да се говори за очевидното равнище на взаимопроникване между държавата и недържавната сфера, което, от една страна, разкрива неестествения начин на зачеването на Третия сектор в България, а от друга – пречи на гражданските организации да изпълняват ролята си по контрола и съдържането спрямо държавата. Такива задълбочени изследователи на гражданските организации в България като Барбара А. Селариус и Кадмън Стедън (Cellarius, Staddon, 2002: 211, 215, 219-220), анализирайки в частност класа на вероятно най-добре развитите и зрели организации – тези в сферата на защитата на околната среда – въпреки това показват редица недостатъци, които ги възпрепятства да изпълняват ролята си и от гледна точка на това, че те представляват "някакъв ясен и лесно разбираем индикатор на гражданското общество". Подобен извод се натрапва, ако ние наблюдаваме други сфери, където гражданската инициатива и дейност са още заспали или твърде ограничени – например, в сферата на социал-

ната защита. Тази ситуация води някои автори към отчайващото заключение за "отсъствие на култура на застъпничество" в сферата на правото в България (Friedberg, Zaimov, 1998: 87-98).

В България, подобно на други балкански държави, има склонност към авторитарна, но слаба власт, която е лишена от по-широка способност да се самоотбранява и справя с конфликтите. Лоялността на гражданите към държавата и идентифицирането им с нея често е твърде уязвима, по правило натрапена от политическия елит. При това публичните институции не винаги се характеризират с нужната степен на легитимност. Тази ситуация заставя индивидите по време на трусове да търсят защита не от държавата, а да се стремят да намерят алтернативни източници за своята лична безопасност. От друга страна, някои фактори обясняват наличието на лоша база за колективизма на Балканите. Това се отнася даже и за съвременна Гърция, която, без каквото и да било съмнение, е най-устойчивата и икономически добре развиваща се страна в региона – дори там "частните или независими асоциации или институции... не са в състояние да поддържат мощно гражданско общество" (Sotiropoulos, 1993: 51)³. Наличието на такъв проблем не се ограничава само с балканските страни. Това е нещо, изискващо специално внимание, но ние нямаме възможност да се разпростираме повече в това изследване тук заради специфичните му ограничения и поради това, че този проблем излиза извън конкретната ни тема. Можем да кажем само накратко, че възлаганите твърде екзалтирани надежди на парадигмата на гражданското общество не се оправдаха и дори по-прагматичните и конкретни концепции за Третия сектор, както се оказа, се наложи да бъдат специално модифицирани и приспособявани към спецификата на всяка от източноевропейските страни. Вж. Kuti (1999), Regulska (1999), Potucek (2000). Изчезването на комунистическите режими не доведе до каквито и да било значителни изменения в тези недостатъци. Брус Парот заедно с редица изследователи от балканските страни утвърждава, че инфраструктурата на гражданското общество [на Балканите] още не е успяла да се приближи към съдържанието и стабилността на подобни социални мрежи, съществуващи в отдавна установените демократични държави (Parrott, 1997: 25) – твърдение, звучащо като присъда. Хуан Линс и Алфред Степан напомнят, че демокрацията е консолидирана едва тогава "когато, дори пред лицето на дълбоки икономически кризи, преобладаващото мнозинство от хората вярват, че всяка последваща политическа смяна трябва да стане само в рамките на вече съгласуваните параметри на демократическите формули (Linz and Stepan: 5). Българският модел, където, за щастие, най-песимистичните очаквания по повод на наблюдаваните в някои съседни страни стълкновения никога не станаха реалност, въпреки това, може да послужи като доказателство за цитираните по-горе съображения. Българите се оказаха прекалено затънали в личните си проблеми и отчаяни след тринадесет години безплоден преход, предложил повече затруднения, отколкото удовлетворение за широкото население, което доведе до все по-нарастващо недоверие към институциите на гражданското общество в България. Парламентарните избори през юни 2002 г. убедително демонстрираха това гигантско отчуждение и фрустрация: гласоподавателите не само масово напуснаха двата гиганта, които заемаха политическата сцена в България след 1990 г. – социалистите (БСП) и консерваторите (СДС) – но отхвърлиха също така новосформираните "народни движения", имащи намерение да заместят традиционните политически партии. Вместо това, победител на изборите с голяма преднина стана политически новак – бившият цар, прекарал голяма част от своя живот далеч в изгнание, завърнал се в страната само няколко месеца преди изборите и не успял даже да сформира както трябва своята политическа партия – Националното движение "Симеон Втори" (НДСВ). Тези събития са допълнително доказателство за отсъствието на

³ Ако трябва да бъдем до край прецизни, предпочитаме на български да използваме понятието *сдружения* вместо чуждицата *асоциации*, макар първото да е натоварено с твърде "бизнес" смисъл..

гражданско общество в България – общество, което е призвано да защитава хората срещу произвола на прекалено разраслата се държава, формира го съобразно потребностите на мнозинството срещу алчността на малцинството, и което успява да запълва недостатъците както на държавата, така и на пазара, взети поотделно (вж. по-подробно у Haynes and Husan, 2002). В началото на 2003 г. Д. Минев в интервю, публикувано във в. "Труд", изрази напълно песимистично и негативно мнение по повод на българското гражданско общество, като употреби концепцията за "преразпределящите коалиции". Поразително е, че така и не се намери нито един представител на иначе доста гласовитите представители на "нестопанските организации", вкл. Съюзът на българските фондации или Парламентарната комисия по гражданското общество, който да реагира и да се опита да опровергае това убийствено становище.

След като страната бе сполетяна от бедствието "управление на НДСВ", нещата стигнаха дотам, че според едно скорошно изследване на НЦИОМ двойно повече българи вярват в съществуването на извънземни отколкото, че политическите партии могат да подобрят живота им. Според данни от проведено през април 2003 г. изследване 33% от анкетирания са убедени, че между нас има същества от други планети, докато само 15% имат доверие в партиите у нас⁴. Объркването в обществото е тотално; вместо консолидиране на социалните ценности и на характерните за демократичното гражданско общество структури и функции, се наблюдава тъкмо обратното. Ситуацията на-кара един млад британски изследовател от български произход да окачестви посткомунистическия преход в България като "институционализация на практиките на безредието и хаоса" (Kavalski, 2003, по-спец. 70, 72-74, 86). Авторът пише, че населението възприема представителите на целия спектър на политическия елит като "всички са маскири" – т. е., корумпирани, а "държавата се отчита пред гражданите само в терминологичен и твърде абстрактен (ако не популистки) смисъл, докато хората не се чувстват отговорни за действията на управляващите (т. е., налице е ясно разграничение между "ние" и "те")" (Ibidem: 71).

2. Концепцията за гражданското общество – някои теоретични предпоставки.

Нашето изследване е основано на възприятието, че гражданското общество е категория, която има своето място в социалните науки. В крайна сметка, самият факт, че тази категория изплува отново и отново през вековете, демонстрира значението ѝ и нейният обяснителен потенциал. Пръв въвежда понятието "гражданско общество" в политическата философия Аристотел, за когото решаващата институция е правото като институционализиран израз на особена, широко възприета етика, регулираща взаимодействията на гражданите на гръцкия полис и тяхното участие в устройството на обществените дела. Неговото понятие *koinônia politikê* влиза в европейската политическа мисъл чрез напращаните от Цицерон синонимни преводи *societas civilis* и *communitas civilis*. След десетилетно отсъствие както в научните дискусии, така и в обществените дебати и дискурс, гражданското общество в последно време преживя забележително възраждане: "сякаш внезапно го измъкнаха, покрито с прах, и то изведнъж стана блестяща емблема" (Gellner 1994: 1). В настояще време обаче, отделни автори придават на гражданското общество множество различни значения. В публичния дискурс концепцията за гражданското общество, както ни се струва, вече е достигнала своя връх. Тя се прилага към широк спектър цели и към разнообразни явления, на нея се възлагат безбройно количество задачи и функции. Различни автори предлагат категоризации на разнообразните традиционни и

⁴ 'Вярваме в НЛО повече отколкото на партиите', в. "Стандарт" (09.5.2003 г.).

съвременни значения на гражданското общество⁵. С течение на времето академичната общност се настройваше все по-критически по отношение на тази концепция, появили се гласове, от призоваващи към конструктивен принос, чак до такива, които яростно я отричат. Напълно нормално е, че концепциите за гражданското общество имат както специфичен емпирически референт, така и философска нормативна претенция. Ограниченото място и конкретните задачи на този текст не ни позволяват дори само да изброим различните концепции, ето защо заинтересувания читател може да се обърне към една, според нас, полезна категоризация на основата на социално-аналитичните смисли на гражданското общество (Вж. Víctor Pérez-Díaz, 1993: 211). Според автора ѝ, В. Перес-Диас, може да се разграничат три основни групи концепции. Една група автори използват термина *гражданско общество* с цел да обозначат целия комплекс на социално-политическата система: обществото се счита за гражданско, ако в него можем да открием определена съвкупност от социални и политически институции. Тази съвкупност от институции претърпява значителни изменения във времето. Втори източник на вариации на тема Аристотеловото понятие за гражданско общество е контекстуален. Утвърждаването на християнството доведе политическата мисъл към определяне на гражданското общество посредством земния порядък, за разлика от трансцендентната сфера на божественото; при това, не засягайки Аристотеловото разбиране за гражданското общество, към социалното и политическото се добавя една сякаш надвиснала над тях сфера – религията. Държавата, т. е., политическото общество, и впоследствие остава синоним на гражданското общество, което се съпоставя със състоянието на природата. Единствената най-важна институция, дефинираща това гражданско състояние, това е суверенния център на властта, независимо от неговия конкретен израз – отделна личност или представително събрание. Просвещението през XVIII в. разшири каталога на институциите, които превръщат дадено общество в гражданско, което намира израз в пазарната икономика, в законосъобразното управление, в управлението с ограничен мандат и разполагащо с инструменти за контрол над управляващите. В по-тесен смисъл, гражданското общество се отнася към недържавната (неправителствената) сфера на социално-политическата система. Определящата връзка между съвременните икономически взаимоотношения, гражданското общество и държавата, изведена от Хегел, стана източник на трета група значения (смисли), където гражданското общество се оказва още по-ограничена сфера, отделена не само от държавата, но и семейството. Вместо това, тези автори настояват, че съставни части на всеобхватното социално-политическо цяло са редица подсистеми, такива като: семейство, държава и икономика, а също и гражданското общество. Тези разнообразни подсистеми обикновено се определят от някаква централна характеристика, за чиято същност между отделните автори липсва съгласие.

Концепцията за гражданското общество като нещо противостоящо на държавата се корени в идеите на френските просветители от XVIII в. Ж. Ж. Русо пръв прокламира, че обществото, основано на естественото право и на свободата на човека, предшества правителството (държавата) и е предмет на общественния договор. Това разбиране за обществото като общност на свободни и равноправни граждани, което е залегнало в основата на Декларацията за правата и свободите на човека и гражданина, изпълни изключително важна роля в борбата срещу всевъзможните форми на деспотизъм и тирания. Въпреки че при такова разбиране се приоритизират индивидуалните права на човека, значителна роля се предоставя също така и на общественото мнение – израз на "колективната воля", изработването на която е главна цел на политическата дейност. По-подробно изложение на теоретичните предпоставки на гражданското общество може да се намерят у М. Игнатиев (Ignatieff, 1995). Ърнст Гелнер (Gellner, 1991: 495) подчертава, че

⁵ Сред многобройните автори, разработвали тази концепция можем да споменем поне няколко – А. Seligman 1992: 201ff.; Perez-Diaz 1993: 55ff.; Alexander 1998: 3-8; Keane 1998: 36ff, а така също българския автор Г. Фотев (Фотев 1992).

"... демокрацията, макар и предпочитана като по-кратко понятие, обозначаващо управление с масово участие и отчетност, изразява модел, е по-малко полезна от това, което се внушава от гражданското общество.

Ралф Дарендорф, който базира съвременното си разбиране за гражданското общество главно върху наследството от XVIII в., подчертава *асоциацията* като "дума, която [по най-добър начин] описва... 'частите, интересите и класите граждани', в което се състои същността на гражданското общество... Творческият хаос на асоциациите се обединява сякаш направляван от невидима ръка в образувание, където възможно най-голям брой хора намират най-добри жизнени шансове. Ако се изразим на икономически език, то това образувание е пазарът; ако се изразяваме на политически език – това е публиката (т. е., обществото). [...] Пазарът и публиката се намират там, където асоциациите на гражданското общество взаимодействат помежду си." (Dahrendorf 1997: 78.). Тук държавата като такава и нейният потенциал заплашва свободните асоциации и тяхното взаимодействие с гражданското общество дори не се споменава експлицитно; нещо повече – държавата се възприема като една от възможните заплахи за гражданското общество, при което крупните корпорации и господстващите религиозни деноминации също могат да се окажат заплаха за осъществяването на творческия хаос на гражданското общество. Други автори, възприемащи държавата като ключов референт на гражданското общество – едновременно в качеството на заплаха и инициатор – изразяват по-ясно разграничението между тях. Както се изразява Джон Кийн в своето неотдавнашно определение: гражданското общество е "*идеална типична категория [...], която едновременно описва и предвижда сложния и динамичен ансамбъл на легално защитените неправителствени институции, които обикновено са ненасилствени, самоорганизиращи се, саморазсъждаващи и намиращи се постоянно в напрежение както помежду си, така и по отношение на институциите на държавата, които 'рамкират', конструират и правят тяхната дейност възможна*" (Keane 1998: 6). Определения, приближаващи се до изпълнението на тези изисквания се предлагат от редица автори; между тях, според нас, най-пълно и всеобхватно определение предлага Ф. Шмитер:

гражданското общество може да бъде определено като съвкупност или система от самоорганизиращи групи посредници, които: (1) са относително независими както от държавните власти, така и от частните средства за производство и възпроизводство – т. е., от фирмите и семействата; (2) в състояние са да планират и предприемат колективни действия в защита или в полза на своите интереси или стремежи; (3) не се стремят да заменят както агентите на държавата, така и частните (въз)производители, а също така не се стремят да поемат върху себе си пълната отговорност за управлението на цялото общество; и (4) съгласни са да действат в рамките на установените правила на 'гражданското' общество, т. е., на основата на взаимното уважение (Schmitter 1997: 240).

Това определение, независимо от другите му предимства, напълно удовлетворява потребностите на нашата разработка тук, и ние ще се придържаме към него в последващото изложение за взаимоотношението между гражданското общество и демокрацията в България.

3. Гражданското общество като начин за преодоляване на тоталитаризма.

Преднамерено или не, по-горе стана дума само за западния (западноевропейския и североамериканския) модел за демокрация. Този разговор съвпадна също и със свиването на комунистическото тоталитарно общество в Източна Европа и затова същият модел бе възприет като всеобхватен обяснителен модел за произтичащите в Източна Европа процеси. Поне частично това бе продиктувано също така и от самото естество на тоталитарната държава на комунизма. Ранните социалистически мислители, вкл. К. Маркс,

възприемат държавата като инструмент на класовото господство и слуга ("нощен пазач") на буржоазията, и затова предвиждаха неговото отмиране и появата на бездържавно общество. Обаче, в своята практика социалистическото движение и преди всичко неговото комунистическо крило, дошло на власт в Русия, а след това и в други страни, предпочетоха яacobинския модел на силната централизирана държава. Учебниците по *истмат** споменават за отмирането на държавата, но това никога не влезе в дневния ред като нещо свързано с близкото бъдеще. В този смисъл, тоталитаризмът представлява крайно брутален опит за разрешаване на конфликта между държавата и обществото посредством пълно подчинение на обществото на държавата и лишаването му от каквито и да било реални права. Тоталитарната власт не само прибъгва до крайна централизация, но също така лишава своите поданици от глас чрез задушаване или разпускане на всички автономни структури, съставляващи същността на жизненото общество⁶.

В течение на 80-те години бе намерен общ извод, консолидирал многобройните интерпретации на така нареченото социалистическо/ комунистическо общество независимо от прилагания подход – изводът за господството на политиката над останалите сфери на обществото и преди всичко над икономиката. Като цяло, тази идея се изразяваше в разбирането за това, че нарастващото вътрешно напрежение в комунистическите общества се корени в изострянето на противопоставянето между политиката (т. е., управляващата комунистическа партия/държава) и гражданското общество. Според защитниците на тази концепция, през 80-те години на ХХ век станаха сериозни трансформации в някои страни от така наречения "социалистически лагер": довчерашната "всеомогща" държава вече започна да се сблъсква с нарастващия динамизъм на вече изплъзващото се от крилото ѝ общество. Най-значим индикатор за тези трансформации бе появата и укрепването на така нареченото "второ общество" (известно също така в социологията като "сива зона") – относително независими от политическия контрол и потенциално самоорганизиращи се в някаква степен компоненти на общество (Ost, 1993; Schöpflin, 1993). Това явление не се ограничава само до сферата на икономиката (така наречената "*сенчес-та икономика*"), но има място също така в политиката (различните форми на дисидентство), и особено в сферата на културата (нейните несанкционирани официално, "ъндърграунд" форми, *самиздат* и т. н.). Струва си да се спомене, че дори във времената на *перестройката*, когато държавата започна да се отказва от някои от догмите на марксистката политическа икономия с цел да реанимира изпадналата в тежка безизходица икономика, допускайки някои форми на частна инициатива, натискът срещу дисидентите и неофициалната култура съвсем не намалю, особено в републиките на бившия СССР, в България, Румъния и Източна Германия. България и Румъния, например, бяха единствените сред бившите комунистически страни, съхранили някои форми на законодателство, касаещи неправителствените организации. Естествено, нито една организация не можеше да подаде заявление за регистрация в съда, ако предварително не бяха я одобрили съответните органи на управляващата партия и КДС – дори спортните и хоби дружества (на филателистите и нумизматите, напр.) бяха длъжни да запишат като първостепенна цел в уставите си "да допринесат за окончателната победа на комунизма" (вж. по-подробно Николов, 1999: 11-12, 47-48). В същото време, процесите на постепенното разклащане на господстващата роля на държавата във всички области на обществото придобиха в Полша и Унгария необратим характер; същото се случи, въпреки усилията на тайните служби, в бившата ГДР, Чехо-Словакия и в някои части на Югославия (Словения и Хърва-

* Историческият материализъм, социалната философия на марксизма.

⁶ Основната разлика между двата основни типа тоталитарни държави – фашистката и комунистическата – се състои в това, че докато първата допуска известна икономическа самостоятелност, то второто от посочените по-горе налагат – или се опитва да наложи – своя монопол над цялото общество без каквото и да било изключение. И в двата случая, обаче, разрушаването на гражданското общество се разглежда като необходима предпоставка, осигуряваща господството на държавата.

тия). Това означаваше пълен провал на стремежа на тоталитарната комунистическа държава да организира цялото общество "като крупна фабрика". В по-далечна перспектива, отделни политолози и социолози започнаха внимателно да прогнозират постепенното оттегляне на държавата и стесняването ѝ до естествените ѝ размери под влиянието на самоорганизиращото се общество, започнало да прекроява все по-голямо количество области и разкриващо своя огромен вътрешен потенциал.

Цивилистският подход изхожда от предпоставката, че в комунистическите общества съществува своеобразна форма на *игра с нулев резултат*: колкото по-мощна е държавата, толкова – до пълно изчезване – са компонентите на гражданското общество. Относителната стабилност на комунистическите режими се основаваше главно на отсъствието на гражданско общество. По такъв начин, бе направен изводът, че съществува само един начин да се излезе от задънената улица на така наречения "реален социализъм" – и това е възвръщането на гражданското общество, неговата деполитизация и стесняването на държавата до естествените ѝ граници. Този процес осигурява пробуждането на разнообразни колективни актьори и ръста на техния потенциал за действия, затормозени под въздействието на прекалено разраслата се държава.

Този подход имаше за цел не само да обясни съществуващото социално напрежение и предвиди бъдещото развитие, но също така и да намери теоретичната база за дейността, водеща към възстановяване на гражданското общество. Следователно, съвсем не е случайно това, че някои от най-активните пропагандатори на идеята за гражданското общество влязоха в политиката и в държавното управление след свалянето на предишния режим.

Възлагането на прекалено големи очаквания на гражданското общество – чак до "поглъщането" от него на държавата и пълното усвояване на присъщите ѝ функции и атрибути – представлява друга опасност. Само в истинския баланс между демократичната държава, пазара и гражданското общество намираме най-доброто решение. Един из признатите автори в тази област, Лестър М. Соламън, описва взаимната обусловеност между трите гореспоменати компоненти или сектори. Той ползва термина *Трети сектор* като най-неутрален за обозначаването на обширната област между държавата и пазара, която обхваща широк спектър явления и структури, включва разнообразни форми на общественото мнение и граждански инициативи, средствата за масово осведомяване и, разбира се, гражданските асоциации. Л. Соламън обяснява формирането на нестопанските, или гражданските, организации с някои вътрешно присъщи ограничения както на пазарната система, така и на държавата, като ги нарича *недостатъци на пазара и държавата* (Salamon, 1992: 7-10. Вж. също De odem, 1987). Що се отнася до пазара, този тип аргументация е приложен към нестопанския сектор най-експлицитно от Бъртън Уейсброд (Weisbrod, 1978), който, заедно с други икономисти, обозначава тези ограничения като *недостатъци на пазара*. В общи линии, това означава, че пазарът е незаменим при работа с вещи, потребляеми индивидуално – такива като обувки, леки коли, дрехи, хранителни продукти. Потребителското търсене на пазара сигнализира на производителите за цените, които могат да бъдат заплатени, и за нужните количества от тези стоки. Около нас, обаче, съществуват не по-малко важни вещи, които, обратно, могат да бъдат потреблявани само колективно – такива като чист въздух и вода, национална сигурност и отбрана, или местожителство, свободно от заплаха за престъпност или тероризъм. Пазарните механизми не са в състояние да осигурят тези така наречени публични блага. Тези блага са свързани в много голяма степен с проблема, известен в политологията като "свободен ездач", защото, след като веднъж са произведени, от тях може да се ползва всеки индивид, независимо от това, заплатил ли е своя дял от цената за потребляемото или не. Следователно, всеки може да бъде бенефициент, като прехвърля на друго цялото бреме на цената на тези колективни блага. Напълно естествено е, че всеки би предпочел да ползва тези блага безплатно – особено в посткомунистическото общество, където мнозинството от хората

са привикнали да очакват всички *choses de vie*^{*}, вкл. работа, образование, медицинско обслужване, комуникации и транспорт, и т. н., му се предоставят от държавата безплатно или на символична цена. Неизбежен резултат от подобно поведение би бил сривът на производството и предлагането на тези колективни блага и на свой ред – неудовлетворяване потребностите на всички. Такава ситуация може да бъде поправена или подобрена чрез въвеждане на някои непазарни механизми. Един от тези механизми – това е държавата, която посредством данъчното облагане заставя всеки да внася свой дял от заплащането стойността на колективните блага. Друг тип пазарен недостатък се проявява когато купувачите на стоките и услугите са различни от техните потребители – ситуация, наричана от икономистите *недостатъчен контракт* (вж. за повече подробности Hansmann, 1981). Това се случва, например, с домовете за престарели хора, когато потребители са възрастни хора с ограничена способност за потребителски избор или оценка, докато купувачи са техните деца. Тук, обаче, самите купувачи могат също да се окажат не в състояние да оценят адекватността на услугата, което най-вероятно може да доведе до поява на някакъв заместител на пазарните механизми, на които те не се доверяват. Доколкото нестопанските организации по дефиниция не се стремят към печалба, те най-често се оказват в подобни ситуации предпочитан източник на търсената услуга.

Трета причина за съществуването на жизнен сектор на гражданските организации намират основание в присъщите на държавата ограничения при осигуряване на колективни блага. На първо място, в условията на демокрация и при ограничени възможности за прилагане на планов подход в икономиката за държавата не е така лесно да отстранява "недостатъците на пазара" – първо, демократичната държава не разполага като при централизираната икономика с преки възможности и лостове да застави частните производители и търговци какво и колко да произвеждат и доставят и на каква цена, а така също и затова че подобен акт изисква подкрепата на мнозинството избиратели, което не винаги е постижимо. Нестопанските организации предоставят възможност на групи индивиди да обединяват ресурсите си за придобиване на такива колективни блага, каквито желаят, след като не са в състояние да убедят мнозинството свои съграждани да ги подкрепят. Подобна потребност се проявява особено тогава, когато специфични групи от населението притежават някакви културни, социални или икономически характеристики, предпочитания или интереси, които не се споделят от всички или от мнозинството граждани на страната. Най-често това са различни етнокултурни малцинства, които нямат основание да претендират за каквато и да било автономия и колективни права, но същевременно лишаването им от самобитност накърнява човешките им права. Но ако държавата реши да пренасочи бюджетни средства за тази цел, това може с основание да предизвика недоволството на мнозинството. Тази ситуация е особено характерна за страни в преход като България, където финансовите средства са и без това оскъдни и най-често подобна идея за държавна подкрепа на подобни инициативи или би била блокирана от мнозинството, или ще се превърне в предмет на тежки пазарлъци и компромиси между политическите сили. Чрез нестопанските организации подобни подгрупи могат да постигнат желаемите от тях колективни блага в предпочитания вид и количество без да дразнят мнозинството и да оставят впечатление, че нечии други средства и претенции са накърнени. Нещо повече – дори ако подобни опасения са неоснователни и подкрепа за предоставянето на дадена услуга е налице, все още е възможно недържавните механизми да се окажат предпочитани при осигуряване на услуги и задоволяване на обществени потребности и вследствие на негъвкавостта, безотговорността и бюрократичността, които често характеризират дейността на държавните служители, а също така и във връзка със съпротивата срещу разрастването на държавата. Дори в случаите, когато финансирането от държавния бюджет заема съществено място, нередко е за предпочитане предоставянето на подобни финансирани от държавата услуги на частни нестопански граждански организации. Подо-

* Жизнени блага, неща от живота, бита (фр.).

бен образец характеризира някои развити форми на сътрудничество между държавата и гражданския сектор.

Четвърта причина за съществуването на гражданския сектор на нестопанските организации в много по-малка степен е свързана с ефективността на тези организации или изпълняваните от тях функции по предоставяне на услуги, а с ролята, която те играят за популяризиране на най-важните социални ценности – свободата и плурализма. Този аргумент се доближава максимално до нашите разсъждения за гражданското общество. Както отбелязва Дж. Стюарт Мил в класическия си труд "За свободата", "действията на държавата обикновени си приличат твърде, независимо от мястото. Когато става дума за индивиди и доброволни асоциации, обратно, се наблюдават разнообразни експерименти и безкрайно разнообразие на натрупания опит" (цит. у Burt, 1989: 961). Написаното в средата на XIX в. звучи удивително актуално и днес! Гражданските организации укрепват индивидуалната инициатива в името на общото благо по същия начин, по който корпорациите на частния бизнес спомагат за развитието на индивидуалните действия в името на частното благосъстояние. Това, в частност, обяснява защо мнозинството основополагащи реформи в историята на човечеството всъщност са възникнали в сферата на гражданските инициативи и дейност – гражданските права, защитата на околната среда, безопасността на работното място, защитата на децата, правата на жените и потребителите и много други, които, ако се окажеха оставени само на грижата на държавата и частния бизнес, най-вероятно не биха се случили изобщо.

И накрая, гражданският нестопански сектор е отговор на острата потребност от някои механизми, изразяващи чувствата на човешка солидарност. Както се изразява много точно Токвил преди повече от век и половина: "... в демократичните нации... всички граждани са независими и слаби; на тях едва ли ще се удаде да направят каквото и да било сами, и никой от тях не притежава средства да задължи своите сънародници да му помогнат. Следователно, те всички биха останали неспособни да постигнат целите си, ако не се научат доброволно да си помагат един на друг" (de Tocqueville, 1985 [1835]: 114). По този начин, доброволните асоциации са особено необходими в демократичните общества с цел култивиране и възпитаване на това, което, както личи по всичко, много трудно израства по естествен път – именно, умението за съвместно действие. Тъкмо затова А. де Токвил обръща толкова голямо внимание на това, че "Ако хората, живеещи в демократичните страни, биха били лишени от правото и не биха притежавали склонност да се обединяват с политически цели, тяхната взаимна зависимост би се намирала под голяма заплаха, макар че те още дълго биха могли да съхранят своето богатство и своето стопанство; ако на тях никога не би им се удало да се научат да формират асоциации в ежедневието си живот, тогава самата цивилизация би се оказала сериозно заплашена" (Ibidem: 118).

По-горе ние се опитахме не само да разкрием причините, водещи до съществуването на гражданското общество, но също така да обясним какво е значението на развития граждански сектор в демократичното общество. Всичко това с особено сила се отнася към посткомунистическите страни с цел избягване на недостатъците и попълването на дефицитите, причинени от още неразвитата държава и пазарна икономика. При сегашните условия у нас красивото и гръмко понятие "гражданско общество" се оказва до голяма степен прикритие и своеобразно преображение на сивия сектор в икономиката; немалко от т. нар. нестопански организации по същество представляват организирани интереси. В това не би имало нищо лошо, ако взаимоотношенията в тази сфера бяха съответно регулирани и изчистени по начин, свеждащ до минимум възможността за връзка с подземния свят на организираната престъпност и нелегалната икономика. У нас тези структури преминаха сложния път от откровени канали за безмитен внос и износ на алкохол, цигари, електроника, петрол и нефтопродукти (печално известната фондация "Сапио" и редица

други!) до структури, чиито действителни функции са твърде умело и фино прикрити зад фасадата от общественополезни цели.

За да се постигне изграждането и укрепването на стабилно гражданско общество, не е необходимо да се отслабва държавата – примерите на съжителство между силна държава и силно гражданско общество включват Франция, Германия и редица други страни, докато никъде гражданското общество не е успяло напълно да измести държавата. Необходима е дългосрочна стратегия, която да обърне внимание на по-широкия проблем за демократизацията, ползвайки гражданските организации като двигатели за развитието на политическата култура, а не просто като фактори за утвърждаване на такъв тип култура на гражданското общество, която почива върху принципа на не-сътрудничеството. Необходимо е да се разбере, че нито държавата, нито разнообразните организации сами по себе си са в състояние да построят гражданско общество. Помощта на западните организации и институции и сътрудничеството с тях все още са решаващи за съществуването и способността на гражданските организации за оцеляване, и това е следващата важна задача, която трябва да се постигне – намиране на начини и средства за самостоятелно развитие. И тук държавата е длъжна да осигури благоприятна законодателна и нормативна среда, позволяваща постигането на подобна цел. От методологическа гледна точка ние трябва по-добре да диференцираме своята терминология – например, гражданско общество и "Трети сектор" – съвкупността от нестопански и недържавни структури – изобщо не са взаимозаменяеми термини, както понякога излиза от някои трудове. Необходимо е, преди всичко, да се обърща по-голямо внимание на степента, в която историческите наслоения формират днешните възможности за развитието на гражданското общество; второ, ролята на политико-икономическите системи, идеологии и социални мрежи, която, от една страна, прави възможно, а от друга – по някакъв начин ограничава доброволното действие и гражданската инициатива, и, трето – стремеж към легитимност при осигуряването на хуманитарни услуги при условията, съществуващи в страните в преход, когато преобладава неувереността. Можем да направим извода, че теорията за гражданското общество далеч не се е изчерпала като източник за обяснение и теоретически дебат, но едва след като бъде освободена от неоснователна възбуда и фикции, по-добре обоснована в емпиричната реалност на съответното време и пространство – без, разбира се, да отхвърляме напълно универсалния смисъл и значение на тази неординарна концепция.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Николов, Стефан Ем.** (1999). *Благотворителният сектор*. София, РИК Литера.
- Пенов, Д.** (1949). Християнството за капитализма и социализма. В: *Православен пастир*, бр. 6.
- Рудометов, В. и Стефан Ем. Николов** (1999) Корените на българския полититически модел: пагубното съчетание между национализъм и слаборазвитост. В: сп. *Социологически проблеми*, бр. 3-4, с. 146-163.
- Фотев, Георги** (1992). *Гражданското общество*. София: Издателство на Българската академия на науките
- Alexander, Jeffrey C.** (1998). *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage.
- Burt, E. A.** (1989). *The English Philosophers from Bacon to Mill*. London: Modern Library.
- Cellarius, Barbara A., and Caedmon Staddon** (2002). Environmental Nongovernmental Organizations, Civil Society, and Democratization in Bulgaria – in: *East European Politics and Societies*, Vol. 16, No.1, pp. 182-222.
- Dahrendorf, Ralf** (1997). *After 1989: Morals, Revolution, and Civil Society*. NY: St. Martin's Press, and Oxford, St. Anthony's College.

- Friedberg, James, and Branimir Zaimov** (1998). Politics, Environment and the Rule of Law in Bulgaria – in: Krassimira Paskaleva et al., *Bulgaria in Transition: Environmental Consequences of Political and Economic Transformation*. Aldershot, U.K.: Ashgate.
- Gellner, Ernest** (1991). Civil Society in Historical Context. In: *International Social Science Journal*, vol. 129.
- Gellner, Ernest** (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London.
- Haynes, Michael, and Romy Husan** (2002). Market Failure, State Failure, Institutions, and Historical Constraints in the East European Transition. In: *Journal of European Area Studies*, Vol. 10, No.1, pp. 105-129.
- Hansmann, H.** (1981). Why Are the Nonprofit Organizations Exempted from Corporate Income Taxation. In: Michelle J. White, Ed., *Nonprofit Firms in a Three-Sector Economy*. Washington, DC: The Urban Institute Press, COUPE Papers.
- Ignatieff, M.** (1995). On Civil Society. In: *Foreign Affairs*, March/April, vol. 74, No.2.
- Kavalski, Emilian** (2003). Bulgaria: the State of Chaos. In: *Southeast European Politics*, vol. IV, No.1, pp. 68-90.
- Keane, John.** (1998). *Civil Society: Old Images, New Visions*. Cambridge: Polity. В превод на български (София, 2002).
- Kuti, Ęva** (1999). Different Eastern European Countries at Different Crossroads. In: *Voluntas* 10 (1), pp. 26-41
- Linz Juan J. and Alfred Stepan** (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation – Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ost, D.** (1993). The Politics of Interests in Post-Communist Eastern Europe. In: *Theory and Society*, vol. 22, No.4.
- Parrott, Bruce** (1997). Perspectives on postcommunist democratization. In: Karen Dawisha and Bruce Parrott, eds., *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe* (Cambridge: Cambridge University Press.
- Pérez-Díaz, Victor** (1994). *The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*. Cambr., Mass, and London.
- Potůček, Martin** (2000). The Uneasy Birth of Czech Civil Society. In: *Voluntas* 11 (2), pp. 107-121.
- Regulska, J.** (1999). NGOs and their Vulnerabilities during the Time of Transition: The Case of Poland. In: *Voluntas* 10 (1), pp. 61-72
- Salamon, Lester M.** (1987). Of Market Failure, Voluntary Failure, and Third-Party Government: Toward a Theory of Government-Nonprofit Relations in the Modern Welfare State, *Journal of Voluntary Action Research*, 16: 1-2, 29-49 - reprinted in: De Odem, *Partners in Public Service: Government-Nonprofit Relations in the Modern Welfare State*. Baltimore. MD: J. Hopkins University Press, 1995: 33-49.
- De Odem** (1992). *America's Nonprofit Sector. A Primer*. Baltimore. MD: The J.Hopkins University, The Foundation Center.
- Seligman, Adam B.** (1992). *The Idea of Civil Society*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Schöpflin, G.** (1993). Culture and Identity in Post-Communist Europe. In: Stephen White, Judy Batt, Paul G. Lewis, Eds. *Developments in East European Politics*. London: The Macmillan Press, Ltd, pp. 16-34.
- Sotiropoulos, Dimitri A.** (1993). A Colossus with Feet of Clay: The State in Post-Authoritarian Greece, in Harry J. Psomiades and Stavros B. Thomadakis, eds., *Greece, the New Europe, and the Changing International Order* (New York: Pella Publishing Company, Inc.
- Tocqueville, Alexis de** (1985 [1835]). *Democracy in America*. The Henry Reeve text, vol. II. New York: Vintage Books.
- Weisbrod, B.** (1978). *The Voluntary Nonprofit Sector*. Lexington, MA: Lexington Books.